

Ikoner og ikonmaling

MARIT LISLERUD

Det er mange som spør: Hva er egentlig en ikon? Da kan det være nyttig å konsultere et leksikon, og der vil vi finne at ordet ikon er et gresk substantiv «eikon» og betyr «bilde».

Gjennom kirkens historie og tradisjon har ordet ikon fått en meget bestemt betydning og brukes om *et bilde som viser til Kristus*. Personlig kaller jeg en ikon for en *Kristushenviser*. Ikonen er et vitnesbyrd om Jesus Kristus.

Ikon-motiver

Vi skjelner mellom 4 hovedgrupper av ikon-motiver:

1. Kristus-ikonene, som er vel kjente.
2. Maria-ikonene, kanskje like så alminnelige som Kristus-ikonene.
3. Fstedags-ikonene for spesielle høytider i kirkeåret – som jul, påske og pinse.
4. Helgen-ikonene. Som Kristi etterfølgere vitner helgenene med sine ord og gjerninger om Jesus Kristus, hans liv og gjerning.

I ikon-kunsten kan der også være andre motiv, som igjen danner grupper i motivvalget:

5. Profetene i Det gamle testamente, som i ord og gjerning peker på Jesu komme.
6. Apostlene i Det nye testamente, som har gitt oss sine vitnesbyrd om Jesus Kristus, hans fødsel, liv, død, oppstandelse og himmelfart.
7. Englene både i Det gamle og Det nye testamente er Guds sendebud til bestemte mennesker, i bestemte situasjoner og til bestemte tider.
 - a) Englene viser seg ofte på ikonene. De kan være hovedpersonen som fremstilles, men englene representer ofte den lovsyngende hærs-kare som priser Faderen og Sønnen.
 - b) Englenes vinger forteller at de er himmelske vesener.
 - c) Har englene sandaler på føttene, er det tegn på at de går Guds ærend.

- d) Har de stav i hånden, betyr det at de hjelper mennesker i nød.
- e) Ofte ser en bare hodet av en engel, og da er hårbåndet kjennetegnet. Hårbåndet betyr at engelen ærer Gud. Det var slik englene viste seg julenatt, da en hærskare av engler lovet Gud og sang: «Ære være Gud i det høyeste, og fred på jorden blant mennesker som har Guds velbehag» (Luk 2, 14).

I vår verden, slik den viser seg for våre øyne, ser vi ikke englene. Men ikon-malerne tegner englene for oss, slik Den hellige skrift taler om englene som Guds sendebud.

Teologi og ikoner

Ikonene og deres funksjon ble drøftet på det store kirkemøte i Nikea i året 787. Der ble teologien knyttet til ikonene og bruken av dem gjenstand for inngående diskusjon. Og kirkemøtet ga sin tilslutning til bruk av ikonene i menighetens gudstjenesteliv.

Når ikonene kalles «hellige bilder», går ikke helligheten på materialet de er laget av, men helligheten gjenspeiler personen de fremstiller. Dette er i samsvar med Bibelens eget språkbruk, som taler om de kristne som «de hellige». Slik skrev f.eks. apostelen Paulus til menigheten i Efesos: «Paulus, etter Guds vilje Jesu Kristi apostel hilser de hellige i Efesos, de som tror på Kristus» (Ef 1,1).

På denne måten sier vi at ikonene forbinder det *jordiske*, dvs. hva de er laget av, med det *himmelske*, dvs. hva de fremstiller. Slik forbinder ikonene nettopp det menneskelige med det guddommelige, det *materielle* med det *åndelige*. Derfor kan vi si at *ikonene forbinder den troende med Guds evige verden*, på samme måte som Bibelen fungerer i den troendes liv. Ikonene er derfor ikke bare et estetisk kunstverk med sitt bestemte farge- og formspråk, men hver eneste ikon har sitt bestemte åndelige budskap.

I dag kjenner vi kanskje ikonene best fra de ortodokse kirker som den gresk-ortodokse og den russisk ortodokse kirke. I sin bok *Konfesyonskunnskap* skriver den norske teologen Einar Molland slik:

«De hellige bilder, ikonene, spiller en stor rolle i den ortodokse gudstjeneste. Bruken motiveres teologisk ved at bildene er de synlige tegn på Kristi og englenes usynlige nærvær. Den ære som tilfaller ikonene – tilfaller deres himmelske urbilder.»

Ikonkunsten er en felles arv fra den første kristne kirke på samme måte som de profetiske og apostoliske skrifter, slik de er samlet i Den hellige skrift. Vi sier i dag at det er Øst-kirkene som har bevart ikonene i sin

tradisjon, mens kirkene i Vesten særlig har bevart det skrevne ord, Bibelen. I dag opplever vi at ikonene vinner større innpass i Vestens kirker, og Bibelen får en bredere plass i våre søsterkirker i øst. Dette gjelder ikke minst i hjemmene.

Gjennom hele sin historie har Den lutherske kirke innsett betydningen av ikonene. Minst kjent med ikoner er kanskje de nordiske kirker. I Den norske kirke er ikoner helst lite kjent og der er få ikoner rundt om i norske kirker.

Luther vurderte imidlertid ikonene høyt, ikke minst som pedagogiske hjelpemidler. Han påpekte mellom annet:

- at ikonene brukes i undervisningen av dem som ikke kan lese. I dag kan ikonene kanskje sammenliknes med tavler, flanellografer og annet illustrasjonsmateriell i kirkens kateketiske undervisning, f.eks. i søndagsskole og konfirmantundervisning.
- at ikonene brukes til å styrke hukommelsen. I eldre tider kunne ikke alle lese. Bøker og bokruller var også lite utbredt. Men alle kunne se på en ikon og kalle frem i endringen hva en hadde hørt i gudstjenesten om beretninger tatt *ifra Bibelen*. Slik kan ikonene stadig forkynne, idet de formidler det bibelske budskap. I kristne familier blir ikoner brukt som gaver ved dåp, konfirmasjon og bryllup for å minne mottakerne om den kristne arv. Videre tjener de som støtte for det daglige andaktsliv. Ved ikonen kan en samle sine tanker til bønn og andakt.
- at ikonene fremmer den troendes tilbedelse av den treenige Gud: Fader, Sønn og Hellig Ånd. Lovsangen og tilbedelsen har ikke alltid hatt så fremtredende plass i de protestantiske kirkesamfunn, men i de ortodokse kirker har man mer forstått betydningen av stillheten og tilbedelsen som viktige ledd i menighetens og den troendes liv. I Øst-kirkene lærer man at «Gud skal tilbes, ikke forklares».

I de ortodokse kirker brukte man til å begynne med bare én ikon, som ble plassert fremme i kirken under gudstjenesten. Ikon-motivet vekslet da fra søndag til søndag. Senere ble flere ikoner samlet fremme i kirken, slik at de dannet en hel billedvegg. Den ble kalt ikonostasen.

De største russiske ikonostaser har fire rader med ikoner og i selve billedveggen er det 3 porter. Den midterste porten kalles kongeporten og leder inn til alteret. Dit har bare prester og diakoner adgang. De to mindre porter er plassert på hver sin side av kongeporten og kalles den nordre og søndre port.

Den øverste ikon-raden på ikonostasen har Treenighetsikonen i midten med ikoner som fremstiller patriarkene og Davidsslektens representanter på hver side.

Raden under har som midterste ikon Maria med Immanuels-tegnet. På hver side finner vi profeterekkene. Profetene proklamerer Kristi komme.

Den 3. rekken bringer festdags-ikonene med motiver fra Jesu liv, død, oppstandelse, himmelfart og gjenkomst.

Den siste rekken presenterer Kristus som Allherskeren i midten med Maria på venstre og Døperen Johannes på høyre side. Deretter følger, i samme rad, engler og apostler.

Dobbeldørene i Kongeporten fremstiller bebudelsen og som regel de fire evangelister.

I en russisk ortodoks kirke vil en finne enda flere ikoner og de er alle plassert etter en bestemt orden. Ikonen med kirkens skytshelgen settes opp ved kongeportens høyre side.

Antall ikoner og størrelsen på ikonostasen vokser med størrelsen på kirkene. I store kirker skal ikonene sees på lang avstand, derfor ble motivene stadig enklere. I gudstjenestens lovsang og tilbedelse spiller ikonene en avgjørende rolle. Der møtes den himmelske og den jordiske menighet.

Ikon-tradisjonens røtter

Vi tror at ikon-malingen startet allerede i det første århundre og tradisjonen sier at evangelisten Lukas var den første ikonmaler.

Selve teknikken med malingen var allerede kjent i før-kristen tid. Det er funnet gravmalerier i Fayum i Egypt hvor nettopp denne teknikken ble brukt. Og disse malerier må være fra ett til to århundre før Kristus.

Tradisjonen forteller at ikon-malingen startet i Palestina og spredde seg derfra til Etiopia, til Hellas og Rom i det konstantinske Romerrike. Sitt høydepunkt nådde ikonmalingen under Det bysantinske rike fra det 6.–12. århundre. Fra Konstantinopel dro greske ikon-malere til Russland i det 12. århundre. De reiste rundt og malte ikoner for konger og hertuger. Samtidig underviste de russiske kunstnere i ikon-malingens form- og fargespråk. Den mest kjente av de omstreifende ikonmalere var Theophan med tilnavnet Grekeren. Han har blant annet dekorert en av kirkene i Novgorod i Russland, bygd allerede i det 12. århundre. Kirkehuset er fremdeles møtested for en aktiv menighet.

Det ble etter hvert flere klostre i Russland hvor en malte ikoner. De store klostrene dannet sine egne ikon-skoler, som konsentrerte seg om bestemte motiv og stilarter. De mest kjente klostre er Novgorod, Suzdal, Tver, Yaroslav og Zagorsk.

Min lærer i ikon-maling er Fader Robert de Caluwe, som igjen var elev av den russiske munken Pimen Sofronov. Han regnes som en av de store ikonmalere i Novgorod-skolens tradisjoner. Mine ikoner er således malt i den samme tradisjon.

Ikon-malingen i Russland var trolig på sitt beste i det 14. og 15.

århundre. Fra den tiden har vi en kjent ikon i Nidaros Domkirke. Den henger i ett av tverr-skipene og er malt i det 15. århundre. Ikonen er kalt «Kristus med det våte skjegget» med undertittel «Det av hender ikke malte bilde».

Ikon-motivet «Kristus med det våte skjegget» ble spesielt fremhevet på det 7. kirkekonsil i året 789. Her i Vesten kaller vi dette motivet «Veronikas svededuk».

Ikoner som ledd i kirkens forkynnelse

Hvorfor maler vi Kristus-ikoner? Dette er et spørsmål som ofte stilles, og vi svarer med å henvise til inkarnasjonen – at Gud ble menneske. I Johannes-evangeliet står det slik: «Ordet ble kjød og tok bolig iblant oss» (Joh 1,14).

Jødene hadde forbud mot å lage bilder av guddommen. Dette står allerede i Moseloven. Før Jesus kom, hadde Gud ikke åpenbart seg i jordisk skikkelse. «Ingen har noen gang sett Gud; men den enbårne Sønn som er Gud og som er i Faderens favn, han har vist oss hvem han er» (Joh 1,18). Derfor kan kirken «male» den Jesus Kristus som ble født i Bethlehem, kjempet mot synd og død, sykdom og ondemaktene. Han ble pint under Pontius Pilatus, korsfestet og begravet, men han sto opp igjen fra de døde og fór opp til himmelen. Der sitter han ved Faderens høyre hånd og skal komme igjen for å dømme levende og døde. Alle disse unike begivenheter i Jesu liv kan være tema og motiv for ikoner.

Ord alene kan ikke uttrykke alle sider ved Gud. Men vi innrømmer gjerne at Ordets forkynnelse er det viktigste medium i kommunikasjonsprosessen når Evangeliet skal formidles. Men kirken rår over en rekke måter å formidle sitt budskap på. Det gjelder sang og musikk, bønn og tilbedelse, kirketekstiler og glassmalerier, altertavler og bokillustrasjoner. Her peker vi på ikonene. Og kirken benytter seg av alle disse media for å kalle på menneskers samvittighet, intellekt og følelsesliv. Dette er med på å berike våre gudstjenester i kirke og hjem. Slik var det før og slik er det i dag. Ikonene har også det med seg at de liksom musikken taler et universelt språk og henvender seg til mennesker på tvers av alle grenser – enten det er grenser mellom land, folk, raser eller politiske systemer.

I ikon-kunsten finner vi også at det religiøse, estetiske og etiske er forenet. Det religiøse, forholdet mellom Gud og mennesker, er uttrykt i selve motivvalget. Det estetiske reflekteres i farge- og formspråk, mens den etiske dimensjon åpenbarer seg i budskapet som ikonen vil uttrykke.

Ikon-maling er kunst, og kunst er nødvendig for kirken når den skal

tale til hele menneske – i forkynnelse og undervisning, tilbedelse og lovprisning, medmenneskelighet og tjeneste.

De samme symboler som brukes i ikon-malingen finner vi igjen i kirkens glassmalerier og kirketekstiler. En *bokrull* betyr Det gamle testamente, mens en *bok* symboliserer Det nye testamente. Men også fargene har sine budskap:

hvit farge – står for renhet og hellighet.

blå farge – betyr himmel og evighet.

rød farge – forkynner kjærlighet, oppofrelse og martyrium.

gull eller lys oker – gir aning om himmel og evighet.

sollyset – er Åndens symbol.

Vi må kjenne språket for helt å forstå hva ikonene forkynner eller hva de vitner om. Derfor sies det at en ikon må leses. Her er noe av symbolspråket:

- Et merke i pannen betyr at personen som er fremstilt, er utvalgt av Gud til en bestemt oppgave. Dette gjelder Jesus Kristus, men også profetene.
- Flere tidspunkt kan sees på en og samme ikon. Dette gjelder f.eks. Døperen Johannes. Han males ofte med den åpne bokrullen i hånden, og det står skrevet: «Rydd Herrens vei, og gjør hans stier jevne.» Samtidig kan vi på den samme ikon se hans hode på et fat.
- Der er forskjellige håndstillinger:
 - velsignelser kan gis med 2 eller 3 fingre.
 - bønnestillinger, hvor hender løftes til bønn.
 - hender som peker, viser til Kristus.
 - hender som er skjult i klærne, betyr at en inntar en stilling i ærbødighet og ærefrykt.
 - hånden opp til munnen antyder sinnets samling til meditasjon og stillhet.
- Ser vi hus, planter eller trær, formidler ikonen en historisk hendelse.
- Perspektivet i ikonmalingen er motsatt hva vi ellers tenker oss. Ser vi en lang gate, smalner den og ender til slutt i ett punkt. Men når det gjelder ikonen er punktet hos meg. Det er jeg som ser inn i ikonen og inn i de himmelske og åndelige hemmeligheter. Jeg ser inn i himmelen, inn i den bibelske verden og inn i evigheten. «En ikon er et vindu mot himmelen», lærer Den ortodokse kirken. Derfor skal ikke ikonene være så dekorerte at de distraherer fra det grunnleggende motiv.

I de ortodokse kirker brenner det ofte en oljelampe ved ikonene, og i det mørke kirkerommet kaster oljeflammen lys og liv over ikonmotivet. Og den troende manes til tilbedelse og bønn. I Vestens kirker brukes ikke alltid oljelampen og det sies at «ikonen selv vil tende et lys i menneskesinnet» (Åsmund Brynildsen). Men det er selvsagt intet til hinder for at man også hos oss kan brenne en oljelampe foran ikonen. Vi tilber ikke ikonen, men ikonens urbilde – Kristus.

Endelig vil jeg peke på at man skjeler mellom flere typer av ikoner, nemlig:

- kalender-ikoner, som gjenspeiler kirkeårets gang.
- reise-ikoner, som ofte er sammenleggbare og derfor lettere kan tas med på reiser.
- prosesjons-ikoner. De er gjerne malt på begge sider.
- store tredelte alter-ikoner.

Ikonene er overveiende malte, men det finnes også metall-ikoner, broderede ikoner på silketøy med silkegarn, mosaikk-ikoner av edle og halvedle stener. Og der er utskårne ikoner skåret i tre.

Alle de forskjellige typer av ikoner holder seg til de samme ikonografiske regler. Disse må overholdes, om de skal kalles ikoner.

Ikoner finnes over hele den kristne verden i kirker og hjem. Men de eldste ikonene, som har overlevet billedstormerne, ikonoklastene, finnes i St. Katarina-klosteret i Sinaiørkenen. Her voktes disse kunstsatter av trofaste munkar fra generasjon til generasjon.

Fra eget verksted – en ikon blir til

Det var alltid kristne mennesker som malte ikoner, og gjennom kirkens historie har de fleste ikon-malere vært å finne i klostrene. Men rundt om i kristenheten finner vi også ensomme ikon-malere, som engasjerer seg i denne kirkelige kunstart i sine hjem og atelier.

Jeg har lyst til å fortelle litt om min egen malerstue, og gi et glimt inn i arbeide med å male en ikon.

Ikoner males på treplater. Maleriet bør helst være tatt fra tettvokste løvtrær – som bøk, lind, bjerk, eik osv. Treplatene må være godt tørket. I dag maskintørres materialene, men dette er ikke nok, fordi det vil ta flere tiår før treverket slutter å bevege seg i forhold til fuktigheten i luften. Derfor kan det ofte utvikle seg sprekker i ikon-platene. Er treverket for grovt eller for porøst, kan vi kle platen med bomull- eller linklede. Så begynner prepareringen av selve treplaten som vi skal male på.

Jeg begynner med å påføre oppløst hornlim eller fiskelim over platen. Dette gjøres 2 ganger med 12 timers mellomrom. Etterpå slipes det med sandpapir. Dette er nødvendig, siden treverket «koker opp», som vi sier. Det neste skritt er at hornlimet som jeg bruker, blandes med kritt, og platene males over 6 ganger – igjen med 12 timers mellomrom. Til slutt slipes platene og glettes med en fuktig hånd. Denne prosessen danner grunnlaget for selve malingen og kalles *gesso*.

Tegningen risses opp, før jeg kan begynne å male. Vi bruker «egg-

tempora-teknikk», dvs. vanlige kunstnerfarger i pulverform, som blandes med eggeplomme. Eggene må være så ferske at plommen kan henge i hinnen uten at den går i stykker. Hvis eggene er gamle, blir fargeblandingen til grøt istedenfor tyntflytende og er da ubrukelig.

I ikon-malingen er vi begrenset i bruk av farger og må holde oss til brent sienna, gul og rød cadmium, kobolt og kromoksyd ved siden av sort og titanhvitt. Som pensler må en bruke de fineste mårhårpensler.

Teknikken er meget tidkrevende og fargeblandingen varer bare noen timer før ny må lages. For å få en jevn fargedekning må en male over hver farge opptil 4–5 ganger.

Vi som maler ikoner, ønsker å være i harmoni med Gud, da han skapte lys ut av mørket. Derfor maler vi alltid de mørke farger først og så de lysere. Et ansikt males i 4 sjatteringer – fra brent sienna som det mørkeste, deretter 3 lysere sjatteringer til lys oker som det lyseste. På samme måte fargelegges klær og folder på klærne. Først de mørke farger, så de lysere.

Når ikonene er ferdigmalte, ligger de til tørk før de lakkeres 3 ganger. Ikoner kan også oljes, men da vil tørketiden ta minst 1 år. Denne prosessen betyr at den ferdige ikon har 15–16 lag med lim, kritt, farger og lakk, og ikonen har til slutt fått en hård hinne. Ikonen må derfor behandles varsomt. Hvis den støtes mot en hard gjenstand, kan deler av gessoen skalles av.

Personlig er jeg grepet av ikon-malingen, fordi ikonene peker på Kristus, og på de avgjørende begivenheter i Det gamle og Det nye testamente. Formspråket er enkelt og sentralt. Slik er ikon-malingen blitt for meg en ny måte å lese Bibelen på.

Ikon-malerens bønn er at de hender som maler, må være et redskap i forkynnelsens tjeneste av Den treenige Gud, slik at vi alle kan synges «Gloria en excelsis Deo».

LITTERATUR

Trinity, Andrei Rublev and Antology Iskusstvo, Moskva, 1981.

Holy Icons, Doris Wild, Hallway Ltd, Bern Switzerland 1965.

Ikonen: Heilige und Heiligenleben, Martin Winkler, Verlag Aurel Bouquers, Recklinghausen 1959.

Russian Icons, Konrad Onasch, Phaidon 1977.

Novgorodian Icon-Painting, V. N. Lazerev, Iskusstvo, Moskva 1969.

Early Tver Painting, Iskusstvo, Moskva 1974.

Yugoslavian Icon-Painting, Iskusstvo, Moskva 1973.

The Icon, Kurt Weitzmann, Chatto & Windus, London 1978.

12 Icons from Bulgaria, Svetlin Bossilkov, The Bulgarski Houdozhnik Publishing House, Sofia 1977.

- Icon Painting*, John Taylor, Phaidon Press Ltd. London 1979.
- USSR Early Russian Icons*, Unesco 1955.
- Early Russian Iconpainting*, M. V. Alpatov, Iskusstvo, Moskva 1974.
- Die Ikonen, Sinai, Griekenland und Jugoslavian*, K. Witzmann, M Chatzidakis, S. Radjic.
- Die Byzantinische Ikonen*, Weber, Genf 1978.
- Russiske Ikoner i norsk og svensk eie*, Helge Kjellin. Dreyers Forlag, Oslo.
- Welt der Ikonen*, H. P. Gerhard, Verlag Aurel Bouquers, Recklinghausen 1957.
- The meaning of Icons*. Leonid Ouspensky and Vladimir Lossky, St. Vladimir's Seminary Press, Chestwood, New York 1982.
- Die Ikonenmalerei*, Ivan Schneider und Peter Fedorow, Verlag Aurel Bouquers, Recklinghausen.
- Lexikon der Symbole*, Gerd Heinz-Mohr, Eugen Diederichs Verlag, KØln 1984.
- Ikonenmalerei*, Robert de Caluwe, Rosenheimer 1984.
- Icons, a Search for Inner Meaning*, Richard Temple, The Temle Gallery, London 1982.
- Explaining Icons*, Tony Holden, Skylite Publishing Ltd., Welshpool 1985.
- Marit Listerud*, f. 1922, utd. sykepleier, kunstmaler og tekstilkunstner. Studieopphold i USA, Finland og Russland. Separatutstillinger i Norge og Sverige. Utsmykninger av en rekke kirker, kapeller og menighetshus.

Icons and icon painting

The article initially depicts the central icon motives and the history of the icon tradition, and then reviews the role of the icons in the preaching of the church. In a final section the author, who is an icon painter, describes the process of making an icon.